

سه سال پیش بانو دکتر شیرین بیانی به من تلفن فرمود که بانویی از خاندان‌های قدیم دو نسخه خطی شاهنامه قطع بزرگ دارند و چون در امریکا زندگی می‌کنند می‌خواهند این دو نسخه را که از زندگی پیشین خاندانشان برجای مانده است بفروشند. پس از اینکه بانوی صاحب نسخه به جد صحبت فرمود که فروشندهام خدمتشان گفتم آنها را به مخزن خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران ببرید و موقعی که خبرم کردند ارزیابی خواهم کرد. اگر با بهای پیشنهادی موافق بودید خواهند خرید. همین‌طور شد و خوشبختانه آن دو نسخه در کشورمان بماند و اکنون از آنها می‌توان بهره‌وری گرفت.

۱) نسخه مورخ ۹۰۲ق

آنکه قدیم‌تر و خوش‌ریخت‌تر و خوش‌نیش‌ترست و حق‌شاهزادگانه، به شماره ۱۱۵۵۵ در کتابخانه مرکزی ضبط شده. این نسخه دارای ۵۴۹ برگ چهار مصرعی است و مجدول چهار خطه و ستون‌بندی‌هایش دو خطه. منحصراً یک مجلس تصویر دارد که قطعاً از چشم‌زخم دستبردگی در امان مانده است. تصاویر دیگر آن می‌باید در اواخر عصر قاجار که فروش تصاویر شاهنامه مرسوم شده بود از میان رفته باشد. نوع نسخه حکایت از آن می‌کند که ورق‌های نیست شده دارای مجلس تصویر بوده است. چنین نسخه تابناکی نمی‌تواند ساده‌نویسی شده یا فقط یک تصویر داشته باشد. اقتضای نسخه‌های زیبای آن دوره مصور بودن آنها است. بنگرید به کتابشناسی فردوسی که در آن سه نسخه مورخ ۹۰۲ق شناسانده شده است^۱؛ یکی از مجموعه کورکیان دارای چهل و چهار

۱ در مورد نسخه توپقاپوسرای که به ۹۰۲ق معرفی شده است دکتر جلال خالقی مطلق و خانم شیلا بلر که آن را بررسی کرده‌اند نوشته‌اند که در تاریخ آن دستکاری شده است. علی‌هذا جزو نسخه‌های ۹۰۲ق نیابردم.

دو شاهنامه خطی مصور تازه یاب

(محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۱۵۵۵ و ش ۱۱۵۵۶)

ایرج افشار*

چکیده: در سال ۱۳۸۵ دو نسخه خطی مصور شاهنامه به کوشش و با ارزیابی نگارنده این گفتار برای کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران خریداری شد و به گنجینه نسخه‌های خطی این کتابخانه پیوست.

یکی نسخه‌ای شاهانه (ش ۱۱۵۵۵) در ۵۴۹ برگ و قطع رحلی مورخ ۹۰۲ق است که فقط یک مجلس تصویر در آن دیده می‌شود، اما بی‌تردید نسخه تصویرهای دیگری داشته که می‌باید در اواخر عصر قاجار، که فروش تصاویر شاهنامه مرسوم شده بود، از میان رفته باشد.

براساس رکابه‌ها، به جز افتادگی‌های آغاز نسخه، ۳۹ ورق عادی یا مصور از این نسخه خارج شده است. با به دست بودن تنها مجلس تصویر موجود در این نسخه به طور نمونه و نوع صفحه‌بندی و جدول کشی و آرایش‌های کلی نسخه ممکن است صفحات دیگر مجلس‌دار این نسخه را بتوان در مجموعه‌ها و کتاب‌های تصویری چاپ شده شناخت.

نسخه دیگر (ش ۱۱۵۵۶) در ۵۵۴ برگ و قطع رحلی و بدون تاریخ است. کتابت و آرایش‌ها باید از نیمه دوم قرن دهم ق باشد. وجود نوارهای ابریشمین سبز در لابه‌لای اوراق نسخه نشان می‌دهد که این نسخه دارای مجلس تصویر بوده و این نوارها برای شناختن ورق‌های تصویردار بدون تورق کردن بوده است. با توجه به این نوارها و رکابه‌ها این نسخه دست کم پنجاه مجلس تصویر داشته است. یکی از خصایص مهم این نسخه تذهیب کاری سراسری صفحاتی است که مقابل صفحات تصویردار قرار می‌گرفته‌اند.

کلید واژه: نسخه‌های خطی مصور؛ شاهنامه؛ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران؛ مجلس؛ تصویر؛ فروش برگ‌های مصور نسخه‌های خطی؛ رکابه‌ها، تصویرهای شاهنامه؛ نوارهای ابریشمین سبز؛ تذهیب.

* استاد بازنشسته دانشگاه تهران.

ت. ۱: برگ آغاز شاهنامه، ۹۰۲ق (کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۱۵۵۵)، گ. الف.

شماره گذاری مدادی بالای صفحات پس از خارج کردن اوراق تصویردار انجام شده و برگ هایی که از نسخه خارج شده خواه مصور و خواه عادی این هاست:

- میان ۲ و ۳ - ۹ و ۱۰ - ۱۱ و ۱۲ - ۱۴ و ۱۵ - ۱۹ و ۲۰ - ۲۴
- و ۲۵ - ۲۸ و ۲۹ و ۳۰ و ۳۱ - ۳۱ و ۳۲ - ۳۲ و ۴۷ و ۴۸ - ۵۶
- و ۵۷ - ۶۴ و ۶۵ - ۸۶ و ۸۷ و ۱۰۳ و ۱۰۴ - ۱۱۴ و ۱۱۵ - ۱۲۵
- و ۱۲۶ - ۱۳۸ و ۱۳۹ - ۱۶۱ و ۱۶۲ - ۲۰۱ و ۲۰۲ - ۲۲۶
- و ۲۲۷ - ۲۳۸ و ۲۳۹ - ۲۶۶ و ۲۶۷ - ۲۸۷ و ۲۸۸ - ۲۸۹
- و ۲۹۰ - ۳۱۲ و ۳۱۳ - ۳۱۴ و ۳۱۵ - ۳۱۵ و ۳۱۶ - ۳۲۰
- و ۳۲۱ - ۳۳۲ و ۳۳۳ - ۳۴۱ و ۳۴۲ - ۳۶۳ و ۳۶۴ - ۳۸۳
- و ۳۸۴ - ۳۸۸ و ۳۸۹ - ۴۱۱ و ۴۱۲ - ۴۵۶ و ۴۵۷ - ۴۹۲
- و ۴۹۳ - ۵۱۱ و ۵۱۲ - ۵۳۴ و ۵۳۵ - ۵۴۵ و ۵۴۶.

افتادگی اوراق ۳۹ ورق است. چون نسخه دارای رکابه است رقم های افتادگی با رسیدگی به رکابه ها به دست آورده شد (بجز تعداد اوراق آغاز).

چون مشخص نیست که آغاز نسخه دو لوحی بوده است یا چهار لوحی (یعنی آن دو صفحه ای که معمولاً دارای سرلوح و آرایش است یا چهار صفحه) پس تشخیص مقدار افتادگی اول نسخه دشوار است.

با به دست بودن یک مجلس تصویر* (رسیدن خضر به آب حیوان) به طور نمونه و نوع صفحه بندی و جدول کشی و آرایش های کلی نسخه، ممکن است صفحات دیگر مجلس دار این نسخه را بتوان در مجموعه ها و کتاب های تصویری چاپ شده شناخت. برین شیوه عمل کردن بر صاحبان تصویرها مکشوف خواهد شد که تصاویر موجود نزد آنها در سال ۹۰۲ ق نقاشی شده و متعلق به این نسخه بوده است و خود یکی از کارهای پژوهشی می تواند باشد. عبارت انجامه چنین است:*

تمت الكتاب شاهنامه بعون الله تعالى

و حسن توفیقه فی تاریخ شهر

شهر (مکرر) شعبان المعظم سنه

اثنین و تسع مایه

الهجریه

م

مجلس و دومی از مجموعه شولتز در مونیخ دارای شصت مجلس و سومی در کتابخانه برلین دارای سی و هشت مجلس. نسخه تازه یاب خوشبختانه قسمتی از مقدمه بایسنغری را دربردارد و اتفاقاً از صفحه ای آغاز می شود که نام بایسنغر (به طلا) در سطر اول آن صفحه کتابت شده است.*

نسخه رحلی است: ۳۳/۵×۲۲سم و اندازه جدولها: ۲۲×۱۳سم و جلد ندارد.

اوراق در کراسه های چهار ورقی ترتیب یافته اند. به طوری که در باز بینی سراسر نسخه مشخص شد ورق ۷۱ آن مفقود شده و شماره گذاری ورق ۳۳۳ تکراری است.

عنوان های مختار مطالب طلا نبشت است و همه درون طرح هایی اسلیمی است سیاه و همیشه بر بالای مصراع دوم بیت اول و مصراع اول بیت دوم قرار دارد.

هر صفحه دارای بیست و سه سطر است، مگر آنجا که بعضی از ابیات به طور چلیپا نوشته شده است.

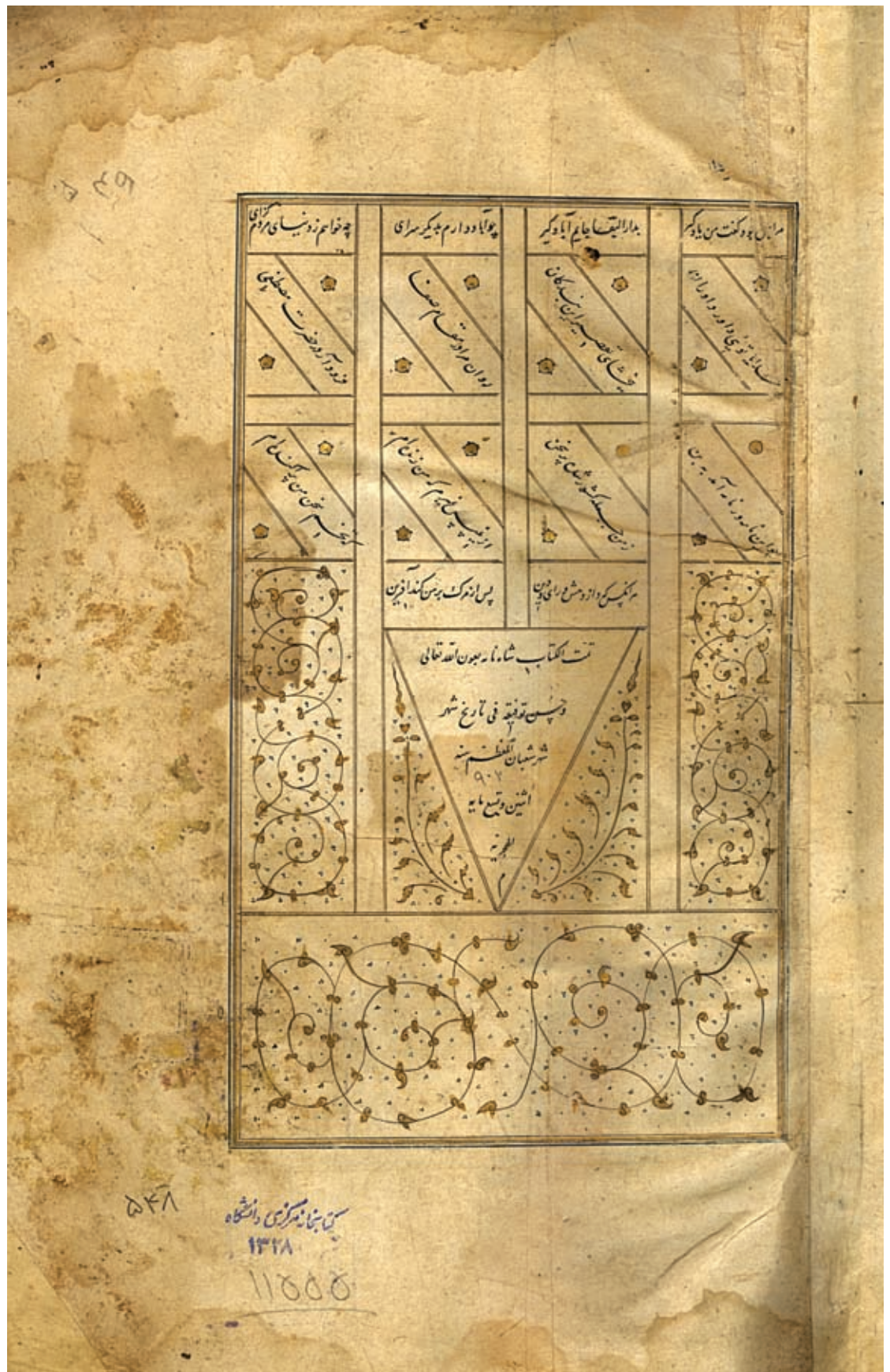
←

←

۱۰

ت ۲: برگه از شاهنامه، ۹۰۲ق؛ (کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۱۵۵۵)، گ ۳۴۷ پ (تنها برگ مصور).

ت ۳: انجامة شاهنامه، ۹۰۲ق (کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۱۱۵۵۵)، گ ۵۴۹الف.

۲) نسخه بی‌تاریخ

نسخه دیگر (ش ۱۱۵۵۶) که باز به قطع رحلی ولی از آن یکی بزرگترست (۳۸×۲۶/۵ سم) و نوشته در جداول به اندازه ۲۴×۱۴/۵ سم قرار دارد. هر صفحه‌اش چهار مصرعی و به خط نستعلیق است. از اول و پایان افتادگی دارد و تعداد صفحات موجود آن ۵۵۴ است.

عناوین به‌زور و سفیداب است، درون کتیبه‌های مزین به گل و بوته اسلیمی، کتابت و آرایش‌هایش از آن نیمه دوم قرن دهم ق می‌تواند باشد. نسخه متن و حاشیه شده است به کاغذ شکننده نخودی رنگ عصر قاجاری. به هر تقدیر نسخه‌ای موقر بوده است و نقص اوراق به آن صدمه اساسی زده است. نشانه آنکه دارای مجلس تصویر بوده یکی وجود نوارهای ابریشمین سبزی است که هنوز لای اوراق نسخه برجاست. این نوارها برای آن بوده است که بیننده به آسانی بتواند ورق‌های تصویردار را بشناسد و آسان بدون تورتق کردن آنها را ببیند. با توجه به نوارهای مانده و رکابه‌های نسخه همه ورق‌های افتاده دارای مجلس تصویر بوده است.

یکی از خصایص مهم این نسخه تذهیب‌کاری سراسری همه صفحاتی است که مقابل صفحات تصویردار قرار می‌گرفته‌اند و نمونه‌هایی از آنها را در عکس می‌بینید. * باید توجه کرد که نوع و ظرافت کاری مذهب هنرمند را به خوبی می‌نمایاند. در تنظیم و جدول‌آرایی این گونه صفحات چندگانگی دیده می‌شود.

ت-۴

رکابه‌ها که زیر آخرین مصراع هر صفحه سمت راست و بر بالای جدول هشت خطه دیده می‌شود پس از کتابت و پیش از ناقص شدن نسخه الحاق شده است. از ورق ۵۴۴ تا ۵۴۹ رکابه دیده نمی‌شود. همچنان که از ۵۵۱ به بعد. ورق‌های افتاده نسخه عبارت است از ورق‌های مقابل:

۱۸- ۳۱- ۴۱- ۴۹- ۵۸- ۷۹- ۸۴- ۹۲- ۱۰۱- ۱۱۶-
۱۲۷- ۱۳۸- ۱۴۷- ۱۴۹- ۱۵۸- ۱۶۳- ۱۶۶- ۱۷۷-
۱۹۱- ۲۰۲- ۲۱۰- ۲۱۶- ۲۲۱- ۲۲۹- ۲۴۰ (ظاهرایی تصویر بوده)،
۲۵۱- ۲۶۰- ۲۶۷- ۲۷۵- ۲۹۱- ۳۰۱- ۳۱۱- ۳۲۰- ۳۲۵-
۳۳۶- ۳۴۲- ۳۵۰- ۳۶۴- ۳۷۲- ۳۸۰- ۳۸۶- ۳۹۱-
۳۹۸- ۴۱۳ (صفحه روبه‌روی آن تذهیب شده نیست)،
۴۲۵- ۴۳۹- ۴۴۸- ۴۶۱- ۴۷۷- ۵۰۳- ۵۱۴.

طبق این محاسبه نسخه دست‌کم دارای پنجاه مجلس تصویر بوده است (اگر سهوی در ورق‌بینی من روی نداده باشد). سه ردیف خطوط ستون‌بندیهای صفحات رنگین، آرایشی و سراسر نقش‌دار و گل‌آگین است. میان سطور صفحه‌هایی چند دندان‌موشی به‌طلا شده است.

آغاز نسخه:

گرواز بی دین شود زشت‌گوی تو از بیخرد، هوشمندی مجوی
نیاطوش گفت ای جهاندار شاه خردمندی از مست و رومی‌مخواه
انجام نسخه:

زگرگ و زشیر و زپیل و نهنگ ز عفریت و از ازدها و نهنگ

Nameh-ye Baharestan: vols. 8-9, 2007-2008, ser. nos. 13-14

Two Recently Found Illustrated Manuscripts of the *Shāhnāmah* (Central Library of the University of Tehran, no. 11555 & no. 11556)

Iraj AFSHAR

(Prof. Emeritus of Tehran University)

This article describes two manuscripts of the *Shāhnāmah* that have been recently purchased by the Central Library of the University of Tehran.

The first is a *Shāhnāmah* manuscript that is dated 902/1496. This is a beautifully executed royal copy of the text. It has 549 folios that are written in four columns. The ruling of the text is in quadruple lines and that of the columns in double lines. Thirty-nine folios of this codex are missing. There is only one illustration in it, and it appears that its other illustrations were cut off for sale, probably sometime at the end of the Qājār period. The codex measures 33.5 × 22 cm. and is missing its cover. Its text begins with the Baysonghorid preface in an incomplete form. This manuscript is catalogued as manuscript no. 11555 in the Central Library of the University of Tehran.

The second *Shāhnāmah* is an undated copy of the epic, which must hail from the 10th century AH (16th century AD). It is in 554 folios and measures 24 × 14.5 cm. The text is copied in *nasta'liq*. Physical characteristics of the manuscript indicate that it must have had approximately fifty illustrations that have been cut off and are missing from it. It is catalogued as manuscript no. 11556 in the Central Library of the University of Tehran.

خبرت شد چو چشمتادار	که گفتم من این گفتار شد	من شاه محو با او بار	سپس بر باد و دل نامداد
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
مران نامزد او در اسب بود	مران نامزد او در اسب بود	مران نامزد او در اسب بود	مران نامزد او در اسب بود
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان
چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان	چشمتادار که درستان

سخن بنام حضرت علی و امیرالمؤمنین
۱۳۳۸

۱۰۵۶
 ۱
 کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
 ۱۳۲۸

<p>فردمندی از دست وردی بنویس بشکر که آید بیاطرش از که ای من من مسافرا با یک هر کس که سینه نو کر کن بجا زنجب از در کار بود پسته در آب و سلاخ و کمر به هر چه کسی بر باد ی که در حیات شاد بود و خوش بود نه بیاد دل و نام دار بیند که گوید که داشت لب شاد تاب دیده خوش نایزید و تو که یک شده روزگار کش زویند و از جای شادوار که در دار و از دو شاوشین بی سال کار اندران کرده جلا زار پر ویز زان دست جان راه بر بود و دستیک برای بزرگان و ترخانان بفرموده آنکه دستم در داد به داد و داراب کرده صیغ رسد آه مشهور با پشت کا رت فرا و بر زمین بود میخچ بهرام دادش نوی فزیدی با بر ششاکر جان هر ز شامتی نیستند</p>	<p>این طبع گفت ای جهان را از این سان بی شدت و سزا ای که غلبت سزاوار بود بیاطوش نو اوستان کمر سران شهر که بودم بسته تباد ملک منته شاکر</p>	<p>از پند و پیشه سندی مجرب ز مردم که کرد و کوشش ز یادن میا در بدل سپید بر شمس بیابان سینه اسم او از پر یکسان بر کشد بران جام خصل پر کشد شد</p>	<p>راه از بی بین شویش بوز و از بین پاکان پیش س که بخراوسه سو شاه بر شکر و در میان عرض کن که سکر و بیان را تو سنج بفرمود تا غلبت از کسند ز نازده هدیه بر کرد کشد برست یا خوش شویش که منته برداشت شده سواد شکر که آید که شمش پاد و میرفت دیو بر کب و منته سوزان استوار ند تش به او آنچه زنده بود رویش خوش کنی درم آن کشور شورستان بود روز را نماید کانش پارسند بفرمود تا پیش او شد و شسته نشود ارایان جان کار سینه می بد کردند بر جلیله و نوب چه بشو بر بر زمین نشد طایر در کجا بر شتر بی تو مذ بود کام او که ساز بهرم جوین تمام پیش که کن که کام کام</p>
<p>بواز دور تر که کش سپیدم نشد که داشت در زمین رسیدن که هر کنار از اینجا که شد با بر شش بیادان که نوشیدین کرده پناه سخت بیار نشد</p>	<p>خراسان رسیده بسته داد هر کام او دیگر که ذره جرح جلیله می داد و انگی شتر حاج بفرمود تا هر که بر زمین بود خسته که در د سوی فرزری بر کس سپه را به پند سپه بر غلبت حسروی با شسته</p>	<p>جلیله را در وقت درای هر کار استوار بود ز هر حیان در کت بود بر زمین بفرمود تا آن بر کس سپه بشو طایر بر بود نام او کرد سپه بر آن شاد کام بود و تا با امور شتر یار</p>	

